

Mal'ta-Buret' Kültürü ile Türk Folkloru Arasındaki Benzerlikler

Similarities Between Mal'ta-Buret' Culture and Turkish Folklore

Necati Demir*

Öz

Mal'ta-Buret' Kültürü, MÖ 24-15 bin yılları arasında Baykal Gölü'nün kuzeybatısında, Angara Nehri vadisinde teşekkül etmiş ve gelişmiştir. Dünyanın ilk toplu konut ve özgün yaşam alanlarından biri olan bu bölgede yapılan kazılarda 19 konut, 13.000 civarında arkeolojik eser ve mezarlar ortaya çıkarılmıştır. Bunlardan yaklaşık 850 eser, burada yaşayan toplumun kültür ve sanatına dair eşsiz orijinal veriler sunmaktadır. Bahsedilen coğrafi alan binlerce yıldır Türkçe konuşan halkların yurdudur. Nitekim "Angara" adının Türkçe kökenli olması ve "Ana Kara / Ana Yurt" anlamına işaret etmesi dikkat çekicidir. Bu eski yaşam alanları ile ilgili onlarca makale, kitap, monografi, kazı raporları yayımlanmıştır. Ancak çıkan eserlerin Türk Kültürü ile ilişkisi üzerine herhangi bir sistematik bilimsel çalışma şimdiye kadar tespit edilememiştir. Bu çalışmada, Mal'ta-Buret' Kültürü ile Türk kültür tarihinde bilinen maddi kültür, somut olmayan kültür ve sanat unsurları arasındaki benzerlikler ve ilişkileri ele almayı amaçladım. Çalışma sırasında konu ile ilgili yayımlanmış makale, kitap ve kazı raporlarını inceledim. Bazı eserleri yerinde

Geliş tarihi (Received): 12-11-2025 Kabul tarihi (Accepted): 10-04-2026

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Bölümü Eğitimi Türkçe Eğitimi ABD. Ankara-Türkiye/Prof. Dr., Gazi University, Gazi Faculty of Education, Department of Turkish Language and Social Sciences, Turkish Language Education. necatidemir@gazi.edu.tr. ORCID ID: 0000-0003-0762-410X

gözlemlerim, arkeolojik verilerin kültürel anlamlarını değerlendirdim, bulguları doküman analizi ve karşılaştırılmalı analiz yöntemiyle yorumladım. Yaptığımız araştırma ve incelemeler söz konusu kültürün öğeleri ile Türk kültürü tarihinin erken dönem unsurları arasında benzerlikler ve olası kültürel etkileşimler bulunduğunu düşündürmektedir. Mal'ta-Buret' Kültürü ile Türkçe konuşan halkların kültür ilişkisini inceleyen bu çalışma hem adı geçen kültürün yeniden değerlendirilmesi hem de Türk tarihi, kültürü ve dilinin derin köklerine dair araştırılmasında yeni ufuklar açabilir.

Anahtar sözcükler: *Mal'ta-Buret' kültürü, Türk halk kültürü, kültürel devamlılık, Animizm, Şamanizm, özgün yaşam alanı*

Abstract

The Mal'ta-Buret' culture formed and developed between 24,000 and 15,000 BC in the Angara River valley, northwest of Lake Baikal. Excavations in this area which is one of the world's first collective housing and unique living spaces, have uncovered 19 dwellings, around 13,000 archaeological artefacts and tombs. Around 850 of these artefacts provide unique original data about the culture and art of the community that lived here. Mentioned geographical area has been homeland to Turkish-speaking societies for thousands of years. Indeed, it is remarkable that the name "Angara" has Turkish origin and signifies "Mainland/Homeland". Dozens of articles, books, monographs and excavation reports have been published about these ancient living quarters. However, no systematic scientific study has yet been identified on the relationship between uncovered artefacts and Turkish culture. In this study I aim to examine the similarities and relationships between the Mal'ta-Buret' Culture and the material culture, intangible culture and artistic elements known in Turkish cultural history. During the study, I examined published articles, books and excavation reports related to the subject. I observed some artefacts on site, evaluated the cultural meanings of the archaeological data, interpreted the findings using document and comparative analysis methods. Our research and examinations suggest that there are similarities and possible cultural interactions between the elements of the culture in question and the early elements of Turkish cultural history. This study, which examines the cultural relationship between the Mal'ta-Buret' culture and Turkish-speaking societies can open new horizons both in the re-evaluation of the mentioned culture and in research into the deep roots of Turkish history, culture and language.

Keywords: *Mal'ta-Buret' culture, Turkish folk culture, cultural continuity, Animism, Shamanism, original living space*

Extended summary

This study aims to examine the similarities between the Mal'ta-Buret' Culture, which developed during the Upper Paleolithic period between 24,000 and 15,000 BCE in the Angara River valley northwest of Lake Baikal in Siberia, and Turkish folk culture within the framework of cultural continuity and symbolic parallels. The Mal'ta and Buret' settlements constitute one of the most significant archaeological contexts reflecting the early sedentary

life practices of human communities. Excavations conducted at these sites have revealed 19 dwelling remains, approximately 13,000 archaeological artifacts, and numerous burial findings. A considerable portion of these materials provides unique and highly valuable data concerning the material culture, artistic production, and belief systems of the period. However, studies that systematically and comprehensively address the relationship between this culture and Turkish culture remain limited.

In this study, document analysis and comparative cultural analysis were employed as the main methodological approaches. The primary data set consists of excavation reports, portable art objects, figurines, dwelling remains, and burial findings, while the secondary data set includes studies on Paleolithic art, shamanism, and Turkish culture. In addition, the author's field observations and ethnographic data from the Turkic world were incorporated into the comparative analysis process. Rather than asserting direct historical continuity, the study adopts an interpretive approach based on symbolic similarities, structural parallels, and the continuity of cultural codes.

Within the framework of material culture, one of the most prominent findings is dwelling architecture. The structures identified at the Mal'ta and Buret' sites are generally circular or semi-oval in plan, semi-subterranean, and constructed with skeletal frameworks supported by mammoth bones. These structures were covered with animal skins and featured centrally located hearths surrounded by stones. This spatial organization exhibits striking similarities to the yurt and felt tent architecture observed in the contemporary Turkic world. In particular, the central hearth is interpreted not merely as a functional element but also as a symbolic representation of family unity, social order, and a cosmological center. These findings suggest that the dwelling architecture of the Mal'ta-Buret' Culture may represent an early form associated with the steppe cultures of Eurasia.

Clothing practices constitute another important area of analysis in the study. The majority of the figurines recovered from the Mal'ta and Buret' sites depict clothed individuals. These ivory and bone figurines clearly demonstrate layered garments, belts, headgear, braided hair, and various accessories. Microscopic analyses have revealed stitching traces, distinctions between fabric and fur, and fine decorative details that are not visible to the naked eye. These findings indicate that the Mal'ta-Buret' community possessed an advanced clothing technology and aesthetic sensibility. These characteristics demonstrate significant functional and symbolic parallels with the use of leather and fur garments, belt culture, and headgear traditions observed in Turkic steppe societies.

In terms of decorative arts, the dot sequences, spiral, zigzag, and meander motifs observed in the Mal'ta-Buret' findings are particularly noteworthy. These motifs are extensively applied to bone plaques, figurines, and various portable art objects. In Turkish culture, similar motifs are widely encountered in carpets, kilims, felt products, and other traditional crafts, and are generally associated with meanings such as fertility, continuity, protection, and cosmic order. In this respect, the motifs found in the Mal'ta-Buret' Culture should be understood not only as aesthetic decorative elements but also as expressions of early symbolic thought.

With regard to social practices and belief systems, the Mal'ta-Buret' Culture can be interpreted within the framework of animism and shamanism. The figurines of birds, fish, snakes, mammoths, and bears identified among the archaeological findings reflect a worldview in which nature is imbued with spirits. Bird figurines, in particular, are associated with meanings such as the ascent of the soul to the sky, journeys to the afterlife, and spiritual mediation. This interpretation closely corresponds to the perception of birds in Turkish shamanism as carriers of the soul and celestial beings. Similarly, the use of red ochre exhibits clear parallels with the symbolism of vitality and rebirth, corresponding to the cultural meanings attributed to color in Turkish tradition.

Female figurines are examined in this study within the conceptual framework of fertility, protection, and the mother-spirit. Although these artifacts are commonly referred to as "Venus figurines" in Western literature, within the context of Mal'ta-Buret' they should be interpreted not merely as aesthetic or erotic representations but as symbols serving social and religious functions. In this regard, the figurines are associated with the Umay Ana cult in Turkish mythology, and shared symbolic meanings such as fertility, protection of children, and the continuity of life are emphasized.

Burial practices and the cult of ancestors also constitute significant findings of the study. The child burial identified at Mal'ta, characterized by a base covered with red ochre and accompanied by figurines, beads, and bird-shaped objects, is particularly noteworthy. This context is interpreted as an early example of beliefs concerning the afterlife and the protection of the soul. Furthermore, it is suggested that the figurines may represent deceased individuals and can be interpreted within the framework of ancestor cult practices. These practices display notable similarities with ancestor veneration and funerary rituals in Turkish culture.

In conclusion, this study demonstrates that there are striking similarities between the Mal'ta-Buret' Culture and Turkish folk culture in terms of dwelling architecture, clothing practices, decorative arts, belief systems, and burial traditions. These similarities do not indicate direct ethnic continuity but rather point to the existence of shared cultural codes that have persisted over long periods across the Eurasian landscape. Accordingly, the study proposes that the Mal'ta-Buret' Culture should be reconsidered as a significant reference framework for understanding the deep historical roots of Turkish cultural history and offers new perspectives for future interdisciplinary research in this field.

Giriş

Türk folklor unsurlarının ne zaman başladığını tam olarak belirleyebilmek elbette imkansızdır. Ancak zaman içerisinde gerçekleşmiş bazı uygulamaları tespit edebilmek mümkündür.

Mal'ta-Buret' Kültürü alanı; Rusya Federasyonu, Irkutsk bölgesi, Angara Nehri sahillerinde, Angarsk şehrinin kuzeyinde yer almaktadır. Baykal Gölü'nün kuzeybatısında, Angara Nehri'nin vadisindedir. İsmi, Irkutsk bölgesi sınırları içinde bulunan Usolsky ilçesindeki Mal'ta (Мальта) köyü ile Bohanski ilçesindeki Buret' (Буреть) köyünden almıştır. Mal'ta Kültürü MÖ 24-15 bin yılları arasında gelişmiş ve yaşanmıştır. Buret' Kültürü alanı ise yak-

laşık 21-15 bin yıl öncesine tarihlendirilmiştir. Sonuç olarak bu alanın MÖ 24–15 bin yılları arasında uzun süreli bir yerleşim ve yaşam merkezi olduğu tespit edilmiştir. Mal'ta ve Buret' alanların buluntuları benzer özellikler göstermektedir. Bu yüzden bu iki alan *Mal'ta-Buret' Kültürü*'nü oluşturmakta ve bilim dünyasında bu adla bilinmektedir.

Bahsedilen alanda çeşitli zamanlarda yapılan kazılarda binlerce arkeolojik unsur ve esere ulaşılmıştır. Bu eserler dünya tarihi açısından son derece önemlidir. Bulunan eserlerin (Konutlar, mezarlar) dünya tarihi ve kültürü açısından çok önemli olmasına rağmen üzerinde yeterli çalışma yapılmamıştır. Ayrıca bu eserlerle Türk kültürü ilişkisini inceleyen sistematik ve konuya odaklı bir genel araştırma tespit edilememiştir.

Mal'ta-Buret' Kültürü alanları ilk olarak Rus arkeolog Mihail Mihayloviç Gerasimov tarafından tespit edilmiş ve ilk kazılar onun tarafından 1928-1931 yılları arasında yapılmıştır. O, Mal'ta köyünde 400 m uzunluğunda, 20 genişliğinde, 1427 metrekare bir alanda kazılar yaparak dünya tarihinde yeni bir sayfa açmıştır. Çalışmalarını aralıklarla 1960'a kadar sürdürmüştür. Sonuçta buranın çok katmanlı bir yerleşim alanı olduğu anlaşılmıştır. Elde edilen buluntular karbon 14 analizlerine göre MÖ 26-12 bin yılları arasında burada insanların yaşadığı tespit edilmiştir. Kazılarda 13.000'den fazla eser bulunmuştur. Bunların 850'den fazlası Paleolitik dönemde burada yaşayan nüfusun kültürü ve sanatı açısından eşi benzeri bulunmaz eserlerdir (Lbova, 2021: 1-11). Gerasimov, yayımladığı eserlerle kültürün temel arkeolojik çerçevesini ortaya koymuştur.

Kazılar 1936-1940 yılları arasında Rus Aleksei Pavlovich Okladnikov tarafından da sürdürülmüştür. O, Buret' Kültürü alanını kazmış, bu alanı Mal'ta Kültürü ile birleştirmiştir (Okladnikov, 1941). 1950-1970 yılları arasında kazıları Zoya Aleksandrovna Abramova yönetmiştir. Abramova, çıkarılan sanat eserlerini bilimsel olarak sınıflandırmış ve yorumlamıştır. Mal'ta-Buret' Kültürü konusunda son yıllarda en önemli araştırmalar Rus arkeolog Liudmila Vladimirovna Lbova tarafından yapılmıştır. Lbova, eser ve figürinlerin mikroskobik analizlerini gerçekleştirmiş, ürünlerin üretim teknikleri ve kullanımları konusunda kapsamlı çalışmalar yayımlamıştır. Bu araştırmacıların hiçbiri kültürün Türkçe konuşan halklarla olan ilgisi üzerinde durmamıştır.

Mal'ta alanında 4 yaşında bir erkek çocuk cesedine rastlanmıştır. Raghavan ve arkadaşlarının (2014) genetik analizlerine göre bu bireyin Y kromozomu, günümüz R1 ve R2 alt kollarından önce ayrılmış olan bazal bir R (R) hattına aittir (Raghavan et al, 2014: 87–91). R haplogrubu ve alt dalları günümüz Orta Asya ve bazı Türk topluluklarında da yoğun olarak tespit edilmiştir (Underhill et al., 2015: 124–131; Yunusbayev et al., 2015), Bu genetik veriler, Mal'ta–Buret' topluluklarının daha sonraki Avrasya nüfus süreçleriyle ilişkili olabileceğine işaret etmekte; söz konusu durum kültürel süreklilik tartışmaları açısından yorumlanabilir bir çerçeve sunmaktadır.

Mal'ta-Buret' Kültürü arkeolojik verileri, bu alandan çıkarılmış sanat eserlerinin büyük bir kısmını halk kültürü yani folklor çerçevesinde değerlendirmek gerekmektedir. Bahsedilen bölgede tarihsel dönemlerde Türkçe konuşan toplulukların yaşadığı bilinmekle birlikte, Mal'ta–Buret' Kültürü buluntuları ile Türk kültürü arasındaki ilişkiyi ele alan sistematik çalışmalar bugüne kadar yeterince yapılmamıştır.

Bu çalışmada; bahsedilen alanlarda elde edilen arkeolojik buluntular halk kültürü / folklor açısından değerlendirilmiş, Türk kültürü ile ilişkileri ve bağlantıları üzerinde durulmuştur.

Biz, bizzat alanları görüp gözlemler yaptık. Alandan çıkarılan eserlerin büyük bir kısmını müzelerde inceledik. Yayımlanmış akademik araştırmaları da inceledik. Mal'ta-Buret' Kültürü buluntuları ile Türk halk kültür ilişkisini ele aldık.

Halk kültürü yani folklor temel alanı; 1) *maddi kültür unsurları* (el sanatları, giyim vb.), 2) *toplumsal uygulamalar* (törenler, inançlar vb); 3) *sözlü gelenekler* (masal, destan, mitler vb.), olmak üzere üç ana alanı kapsar. Bu alanlar toplumların hafızasını, kimliğini, yaşam tarzlarını, diğer toplumlarla köken bağı ilişkilerini yansıtmaktadır.

Mal'ta-Buret' Kültürü arkeolojik verileri *Mitoloji / efsaneler, günlük yaşam kültürü, geleneksel konut mimarisi, giyim-kuşam (kıyafetler, takı, başlıklar), el sanatları, alet-edevat ve zanaatlar, inanç sistemi (Şamanizm-animizm), ocak kültü, cenaze / gömü ritüelleri, ...* gibi konular hakkında bilgiler sunar. Alanda bulunan eşyaların önemli bir kısmı doğrudan halk kültürü yani folklorun alanı içerisine girmektedir. Bizim sınırlılığımız da bahsedilen konulardır.

Mal'ta-Buret' Kültürü buluntuları arasında halk kültürünün diğer alanları; evlilik (hiç değilse çift gömü), aile mezarları, düğün, gelin, yazı, çalgılar, doğum, töre, gelenek, halk anlatısı (masal, efsane vb), halk hekimliği, adak, kurban, albastı, cin, peri, konuları hakkında bizi aydınlatacak buluntulara rastlanmamıştır. Mevcut arkeolojik veriler Mal'ta-Buret' topluluğunun belirgin gelenek, töre veya adetleri olduğu konusunda da bize bilgi sunmaz. Dolayısıyla bu konular çalışmamızın sınırlarına dahil değildir.

Yöntem

Çalışma sırasında konu ile ilgili yayımlanmış makale, kitap, kazı raporları incelenmiş; bizzat alan araştırması yapılmış, arkeolojik verilerin kültürel anlamları değerlendirilmiş, veriler doküman analizi ve karşılaştırılmalı analiz yöntemiyle yorumlanmıştır. Bu yöntem, Mal'ta-Buret' Kültürü buluntuları ile Türk kültür unsurlarıyla karşılaştırmaya en uygun yöntem olduğu için seçilmiştir. Doküman analizi; kazı raporları, buluntuların fotoğrafları, çizimleri ile ilgili literatürler taranmış, alanlarına göre kodlanarak yorumlanma yoluyla uygulanmıştır.

Veri seti

Birincil akademik kaynaklarımız; Mal'ta-Buret' kazı raporları, taşınabilir sanat eserleri, kazı buluntuları, bunların fotoğrafları ile Gerasimov ve Abramova gibi konuyu birinci derecede ele alan bilim adamlarının çalışmalarıdır. İkincil kaynaklarımız Paleolitik dönem sanatı üzerine çalışmalar, Animizm-Şamanizm literatürü, Türk kültürü üzerine çalışmalar, motif çalışmaları, sahada (Kazakistan, Kırgızistan) gözlem ve inceleme verileridir. Karşılaştırmalı analiz için Türk dünyası yurt mimarisi, Türk kültürü sözlü kültür unsurları, giyim-kuşam ve motif çalışmalarıdır. Karşılaştırılmalı analiz; Mal'ta-Buret' alan buluntularıyla Türk kültür unsurları çeşitli yönlerden (eşleşme, benzerlik, ritüel bağlam, anlam benzerliği) eşleştirilerek uygulanmıştır.

Analiz birimleri

Bu çalışmada arkeolojik, sembolik, ritüel inanç, karşılaştırmalı ritüel analiz birimleri karşılaştırılmıştır.

Sınırlılıklar

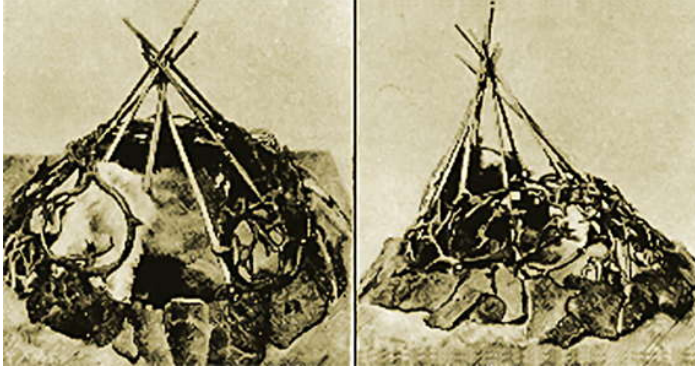
Bu çalışmanın sınırlılıkları Mal'ta-Buret' Kültürü ve Türk kültür unsurlarıdır. Mal'ta-Buret' kültürünün eskiliği göz önüne alındığında değerlendirmeler doğrudan kanıt değil, yoruma dayalı kültürel benzerlik ve devamlılığın ifadesidir.

1. Maddi Kültür (Halk Bilgisi) unsurları

1.1. Geleneksel konut mimarisi

Mal'ta'daki arkeolojik alanda 15, Buret''teki arkeolojik alandan 4 konut kalıntısı tespit edilmiştir. Mal'ta'da bir konutun genişliği 14x6 metre, diğerleri 3,5, 4 metredir (Hoffecker, 2011: 128-129). Kültür alanlarında barınak, daire veya yarı oval planlıdır. Yerden yaklaşık 0,5 -1,0 m yer yuvarlak veya hafif oval biçimde taş duvar, sonra mamut kemikleri ile yükseltilmiş. Yine mamut kemikleri ile çatı yapılmış ve üzeri deri ile örtülmüştür. Özetle bu dönem evleri yarı gömülü, planlı, mamut kemiği iskeletlidir. 4-8 kişi yaşayabilecek kapasitededir. 14x6 m çapında olan ise büyük ihtimalle yönetim merkezidir.

Barınağın ortasında 1-1,5 m çapında ve taşlar ile çevrili bir *ocak* yer almaktadır. Ocağın çevresinde oturmak-yatmak, çalışmalar yapmak için alan, kemik ve deri ile kaplı platformları bulunmaktadır. Duvar dibinde muhtelif yiyecekler, et, fildişi, alet saklamak için depolama çukurları tespit edilmiştir. Eve giriş, soğuğu kesmek için 2-4 metre uzunluğunda tünelden sağlanmaktadır.

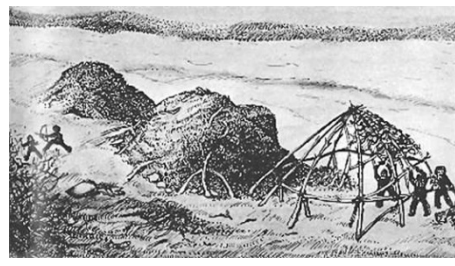

Fotoğraf 1-2: Mal'ta'dan Dairesel Çadırlar (Hayvan derisiyle kaplı bu yapılar, tabanları taşlarla desteklenmişti) (**Kaynak:** Don's Maps (Don Hitchcock), The Mal'ta – Buret'' venuses and culture in Siberia'fan, n.d.)¹

İki yapı sistemi arasında çok uzun zaman aralığı olsa da günümüz Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan bozkırlarında ve Anadolu Türkmen Yörüklerinde ev / çadır, hemen hemen aynı biçimde yapılmaktadır. Yurt / keçe çadır daire biçimindedir. İskeleti ana direklerle oluşturulur. Ana direklere “gök direk” de denilir ve kutsal kabul edilir. Tepesinde tündük adı verilen bir dumanlık bulunmaktadır. Çevresinde ise tıpkı Mal'ta – Buret' Kültürü barınakları gibi yaşam alanı yer almaktadır.

Fotoğraf 3: Sibirya, Mal'ta'dan Dairesel Çadır (**Kaynak:** Don's Maps (Don Hitchcock)'tan, n.d.)²

Fotoğraf 4: Buret'te 12.000 yıl öncesi Kulübeler (**Kaynak:** Don's Maps (Don Hitchcock)'tan, n.d.)

Mal'ta-Buret' Kültüründe barınağın merkezinde bir ocak yer almaktadır. Ateş, ısınma ve pişirme amaçlıdır. Çevresinde alet ile kemik işçiliği, av işleme, günlük hayat (dinlenme-çalışma) işleri yapılmaktadır (Goebel, 1999: 213). Günümüz Türk dünyasında bu gelenek çok büyük oranda sürdürülmektedir. Ocak, artık aile-soy birliğinin simgesi haline gelmiştir. Giriş, ateşin çevresi ve arka kısım erkek, kadın, konuk kullanımı açısından ev içi hiyerarşisi geçerlidir.

Asya'da barınak Mal'ta-Buret' Kültürü döneminden beri üst örtünün taşıyıcı iskelet üzerine gerilmesi esastır. Barınak, o zamandan bu yana "*canlı bir varlığın iskeleti*"ne benzetilmiştir (Abramova, 1995: 42). Bu benzerlik Avrasya bozkırlarında uzun soluklu bir mimarinin sergilenmesi sonucudur.

Türk dünyasının hemen her bölgesinde güçlü biçimde yapılmış çadırlar "*kemikli ev*", "*kemikli yurt*" olarak tanımlanır. "*Kemikli ev*", çok güçlü malzeme ile yapılmış demektir. Bu tabir büyük ihtimalle evlerin kemikten yapıldığı Mal'ta-Buret' Kültürü'nden kalmıştır.

Mal'ta-Buret' Kültürü dönemi konutları ile günümüz Kazak, Kırgız, Moğol çadır gelenekleri; tam dairesel veya yarı oval şekil, taşınabilir iskelet sistemi, kubbe-örtü, konik çatı, örtü, iç düzen, merkezi ocak, çevresel örgütlenme ve düzen, ocak yapısı, depolama ve taşınabilirlik özellikleri vb bakımından çok benzemektedir veya birebir aynıdır (Dikov, 1998: 42-47; Okladnikov 1968: 123-135; Khazanov 1984: 41-56).

Merkezî ocak; aile birliği, toplumsal birlik ve kozmolojik düzenin temsilcisi olma bakımından Mal'ta-Buret' Kültüründe ile günümüz Türk dünyası çok benzemektedir. Türk kültüründe ocak; aile, soy, atalar kültürünün sembolik merkezidir.

Bu durumda Mal'ta-Buret' barınakları ile Türk bozkır yurt mimarisi arasındaki ilişki tarihî bir aktarım, arkeolojik süreklilik olarak karşımızda durmaktadır. Arkeolojik veriler, dairesel barınak geleneğinin sürekliliğinin gelişerek bu günkü olgunluğa ulaştığını düşündürmektedir.

1.2.Giyim kuşam

Mal'ta-Buret' topluluğu hakkında en sağlam ve gerçekçi veriler giyim-kuşam konusundadır denilebilir.

Tarih içerisinde tam anlamıyla giyinik insanlara Buret' ve Mal'ta'da rastlamaktayız desek yanlış olmayacaktır. Dünyanın farklı yerlerinde bulunan eski dönem heykellerinin hiçbirinde giyinme işareti bulunmaz. Mal'ta ve Buret'te günümüze ulaşan heykelticiklerin tamamına yakını giyinik olarak şekillendirilmiştir.

Giyim biçimi, günümüz medeni dünya giyim biçimini andırmaktadır. Elbiselerin parçaları dikilerek birleştirilmiştir. Altaylardaki daha önceki yıllara ait buluntular arasında dikiş iğnesi yer almaktaydı. Deri; çakmaktaşı ile ip haline getirilmiş, iğneye geçirilerek dikiş işleminde kullanılmıştır.

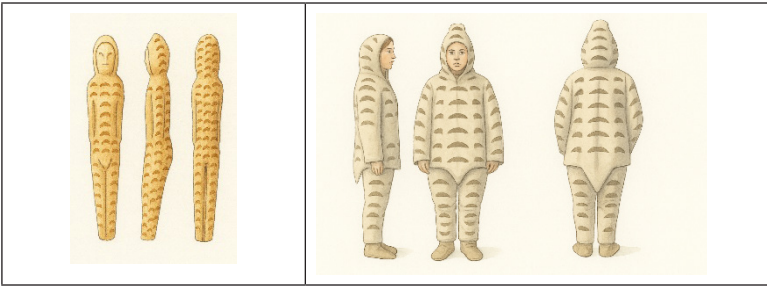
Fildişinden yapılan heykelciklerde uzun üst giysileri, işlevsel bel kuşağı (kemer), çizme, katmanlı giysiler dikkat çekmektedir. Kadınların saçları örgülüdür. Boncuklarla oluşturulan süslemeler ilgi çekicidir. Çeşitli ürünlerden yapıldığı anlaşılan başlıklar omuza kadar inmektedir. Bütün bunlar Türk bozkır kültüründe karşımıza çıkan giyimde hayvansal ürünlerin kullanımı, kemer kültürü, örgülü saç geleneği ve başlıkların hem işlevsel hem de sembolik rolüyle örtüşmektedir.

Rusya Bilimler Akademisi'nden Dr. Lyudmila Lbova ve Dr. Pavel Volkov tarafından Mal'ta heykelcikleri ve Venüsleri üzerine yapılan derinlemesine bir çalışmada, figürinlerin idealize edilmiş çıplak kadınlar değil, giyinik bireylerin tasvirleri olduğunu belirledi. Bunlar, şimdikiye kadar tespit edilebilen dünyanın en eski işlemeli giysi şekli olarak kabul edilebilir. Ayrıca bu giyinik figürinler, Üst Paleolitik'in tüm diğer kadın resimleri arasında türünün tek örneğidir (Lbova, 2021: 1-14).

Mal'ta'da bulunan çok sayıda kadın heykelciği, Paleolitik giyim tarzına açık bir şekilde atıfta bulunmaktadır. Figürinler, kapüşonlu nispeten daralan kürk tulumlara kaplanmıştır. Bazı yazarlar, heykelciklerin giysilerinde kullanılan deseni ay kültürünün bir tezahürü olarak kabul etmektedir.

Bulunan insan heykellerinin ağırlıklı kısmı kadınlara aittir. Heykeller çok gerçekçidir. Bu durum, dönemin yaşam tarzı ve doğal çevreyle ilişkisi hakkında çıkarım yapmamızı kolaylaştırmaktadır. Hemen her heykelde giysi ve aksesuar (şapka vb) tespit edilmiştir. Bu durum, o dönemde insanların giyinik olduğunu ortaya koymaktadır. Hatta elbiselerde aksesuar bile tespit edilmiştir.

Heykellerdeki ve diğer sanat eserlerindeki ustalık, bir bilgi birikimi sonucu olduğu tartışılmaz. Demek ki Mal'ta'dan önce de bir hayat vardı.

Şekil 1: Ma'lt'a Buret' Alanından çıkan figürin, **Şekil 2:** Şekil 1'in giyindirilmiş biçimi. (Mal'ta-Buret' kürk giysi rekonstrüksiyonu yazar tarafından, Abramova 1962-1963 temel alınarak yeniden çizilmiştir³.

Heykelciklerden günümüz giyim tarzını sunması gerçekten heyecan vericidir. Figürinlerde, dönemin imkânları dâhilinde bir bacağı diğerinden sadece bir çizgi ayırmaktadır.

Mikroskobik inceleme ve makro fotoğrafçılık yoluyla Dr. Lbova ve Volkoy, zamanla oluşan tahribat nedeniyle çıplak gözle görülemeyen çizgi izlerini keşfetmeyi başardılar. Bu çizgiler, bilezikler, şapkalar, ayakkabılar, çantalar ve hatta sırt çantaları gibi daha önce görülmemiş kıyafetlerin daha fazla ayrıntısını tasvir ediyordu. Ekip ayrıca figürinlerin yaratıcılarının farklı şapkalar, saç stilleri ve diğer aksesuarları tasvir ettiğini, kürk ve deri gibi farklı malzemeleri vurgulamak için farklı oyma teknikleri kullandığını keşfetti.

Mal'ta'da bir göğsü açık kadın heykelciği ele geçirilmiştir. Lbova'nın verdiği bilgilere göre bu gelenek günümüz Çukçilerin kadınları tarafından sürdürülmektedir. Günümüz Türkiye Türklüğü ile kültürü pek çok ortak yönü olan ve Türk sayılan Çukçilerin (Akar-Dönmez-Yalçın, 2022: 1) kadınları bunu çocukları emzirmek için daima hazır bulunmak için yapmaktaymış (Lbova, 2021: 1-14).

Fotoğraf 7-10: Bir Çocuğun Fildişi heykelciği ve Yorumlar (Kaynak: Lbova, 2021: 3'ten, Telif: CC BY 4.0)⁴

Mal'ta ve Buret' arkeolojik alanlarında bulunan figürinlerinde görülen *boncuklu kolyeler*, *çeşitli talkılar*, *kemik objeler* ve *geometrik çizgiler* bu dönemin sanatın bir parçası olduğu kadar topluluğun kimliğini sergileyen giyinme pratiklerini de yansıtır (Abramova, 1995: 44). Türk bozkır toplumlarında ise giyim süslemeleri, özellikle tamga benzeri motifler, boncuklu başlıklar, gümüş kolyeler, örgülü saç halkaları, topluluk aidiyeti ve koruyucu sembolizm taşır. Bütün bunlar şaşırtıcı bir sürekliliği önümüze koyar.

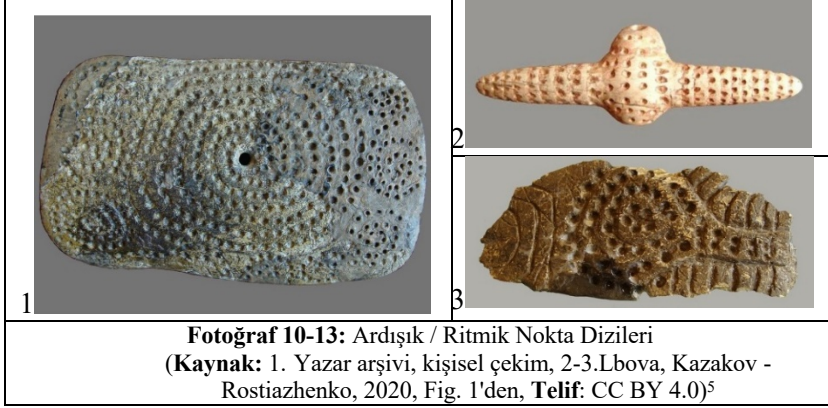
Bu durumda Mal'ta-Buret' alanlarında ele geçen figürinler ve kemik-fildişi buluntular, açık biçimde örgülü-kapüşonlu ve katmanlı bir giyim tarzının varlığını ortaya koymaktadır. Buradaki giyim biçimi, binlerce yıl sonra Avrasya bozkırlarında yaşayan Türk topluluklarının kıyafet anlayışına malzeme kullanımı, işlevsellik, sembolik-dinsel anlam açısından şaşırtıcı ölçüde paralellik göstermektedir denilebilir. Bu benzerliklerin tesadüf ile açıklanması güç görünmektedir.

Bütün benzerliklerin ötesinde Mal'ta-Buret' giyim kuşam kültürü, Türk dünyasında geçen bozkır giyim estetiğinin bir öncülü olarak değerlendirilebilir.

1.3.Geleneksel süsleme sanatı

Mal'ta-Buret' Kültürü Venüsleri veya heykelcikleri üzerinde nokta, spiral, zikzak, meandr (yinelenen bir desene sahip bir şerit biçimindeki bezeme) desenleri bulunmaktadır. Bu desenler Türk dünyası ve dolayısıyla Anadolu sahasında da göze çarpmaktadır.

Mal'ta-Buret' Kültürü fildişi, kemik ve boynuz malzemelerinden yapılmış taşınabilir sanat eserlerinin (heykeltçiler, takılar, boncuklar, oyma levhalar ve süs eşyaları) üzerinde ardışık / ritmik nokta dizilerine rastlanmıştır:

Türk kültüründe ardışık / ritmik nokta dizileri bereket, süreklilik, hayat akışı, su yolu, kozmik düzen, ana- dölleme bereketi ve koruyuculuk anlamına gelmektedir. Bunlar eski bir sembolik anlam alanının parçasıdır.

Mal'ta-Buret' Kültürü unsurlarında *spiral* deseni de göze çarpmaktadır:

Fotoğraf 14 : Spiral Desenli Heykelcik

(Kaynak: Don's Maps (Don Hitchcock)'tan, n.d.)

Buluntular arasında *zikzak* desenleri de dikkat çekmektedir. Tasarım özellikleri (çizgi parçaları arasındaki köşe, çizgiler arasındaki mesafe, öğelerin yoğunluğu, kullanılan araç ve mamut fildişinin kalitesi gibi) çizimin farklı varyantları arasındaki farkları oluşturur. Basit zikzaklar, Mamut fildişinin kuru yüzeyine bir gravürle yapılmıştır. Çizgiler neredeyse 90° köşelere sahiptir (Lbova, 2017: 13).

Fotoğraf 15: Mal'ta Kültüründe Zikzak Motifi (**Kaynak:** Lbova, Kazakov - Rostiazhenko, 2020, Fig. 2'den, **Telif:** CC BY 4.0)

Fotoğraf 16: Günümüz Dokumalarında Zikzak Motifi⁶

Türk kültüründe zikzak (zikzak) motifi kilim, halı, keçe, seramik, ahşap oymacılığı, metal işçiliği ve giysi süslemelerinde görülen en eski geometrik bezemelerden biridir. Zikzak eski Türk yurtlarından Anadolu'ya uzanan geniş Türk coğrafyasında genellikle kötü ruhlara karşı koruyucu, ev ve ocağı tehlikelerden korumak için çevreleme, güçlü koruyucu, su yolu / yaşam akışı, “koruyucu enerji hattı”, “yıldırım / güç”, “hareket ve süreklilik” gibi anlamlarla ilişkilendirilir (Erbek, 2002: 61–64).

İlgi çekici olarak Mal'ta Kültüründe taşınabilir eserlerde *meandr* (yinelenen bir desene sahip bir şerit biçimindeki bezeme) desenleri de ön plandadır. Kemik levhalar, fildişi plaklar, süz eşyalarının üzerindeki süslemeler bu bakımdan önemlidir.

Fotoğraf 17: Mal'ta Kültüründe Meandr Deseni (**Kaynak:** Lbova, Kazakov - Rostiazhenko, 2020, Fig. 2'den, **Telif:** CC BY 4.0)

Fotoğraf 18: Geleneksel Türk Halısında Meandr Deseni (**Kaynak:** Kültür ve Yaşam'dan, esinlenerek yeniden üretilmiştir)⁷

Yinelenen ve süregelen desen günümüzde halı ve kilim bordürlerinde, keçe süslemelerinde, mimaride, ahşap oymalarında görülmektedir. Bunlar; sürekli tekrar eden yaşam yolu, koruma hattı, sınır çizgisi ve bereket akışı anlamlarında gelmektedir (Erbek, 2002: 58–62).

Bu durumda Mal'ta-Buret' Kültürü ürünlerinde karşımıza çıkan nokta, spiral, zikzak, meandr desenleri dünya üzerindeki ilk örneklerdendir denilebilir. Bu desenler binlerce yıldır Avrasya Türk topluluklarında gelişerek kullanılmaktadır. Günümüzde ise daha profesyonel bir biçimde pek çok alanda süreklilik arz etmektedir.

1.4. Günlük yaşam kültürü

Mal'ta-Buret' Kültürü'nün arkeolojik bulguları, onların yaşam kültürü ve pratikleri hakkında bize çok önemli veriler sunar. Onların günlük yaşam sürecinde uyuma, beslenme, yiyecek temini veya üretimi, el sanatları üretimi, ritüel yaşam, topluluk içi iş bölümü yer almaktadır. Çok uzun zaman geçmesine rağmen Avrasya bozkırlarında yaşayan sürdüren Türk toplulukları bu gelenekleri sürdürmektedir.

Mal'ta-Buret' Kültürü topluluklarının yaşam biçimi avcı toplayıcılık üzerine kurulmuştur. Temel yaşam ürünleri et, kemik ve deridir. Türk bozkır yurtlarında ise gündelik yaşam genellikle hayvancılık ağırlıklıdır. Et, süt ürünleri, deri, yün temel yaşam ürünleridir. Bu ürünleri elde etme ve işleme iş bölümü aile birimi etrafında gelişmiştir. Bu bakımından benzerlik, uzun zaman aralığına rağmen dikkat çekicidir. Dolayısıyla Mal'ta-Buret' topluluğunun günlük yaşam kültürü ile Türk yurtlarında görülen günlük yaşam pratikleri pek çok bakımdan benzerlik göstermektedir. Mekân düzeni, merkezî ocak, iç birliği ve bölümü örgütlenmesi, üretim planlanması, ritüel pratikler açısından Türk bozkır yurtlarının günümüzdeki durumu Mal'ta-Buret' pratiklerini hatırlatmaktadır.

1.5. Kuş biçimli iğneler ve kolyeler

Mal'ta-Buret' Kültürü alanında çok sayıda fil dışından yapılmış uçan kuş figürinine rastlanmıştır. Bunlar "Asılı kuşlar" ve "ayakta durmak için düz bir tabana sahip hayvan figürinleri" gibi eserlerdir. Bahsedilen figürinler çoğunlukla kolye olarak kullanılmıştır.

Anadolu'da nazarlık olarak mavi boncuklu kuş figürünü, yöresel takılarda rastlanan turna, kartal, humakuşu motifleri daima ön plandadır. Anadolu'da "kuşkondurmak" deyimini evlenmek anlamına gelmektedir.

2. Toplumsal uygulamalar

2.1. İnanç sistemleri ve halk dini

Mal'ta-Buret' Kültürü döneminde büyük bir ihtimalle Animizm ve Şamanizm inancı yürürlükteydi. Yapılan kazılarda ele geçen buluntular bunu net bir biçimde gözler önüne sermektedir.

2.1.1. Animizm

Animizm, ruh ve yaşam anlamına gelmektedir. Animizme göre yerlerin, nesnelere ve yaratıkların hepsi canlı öz'e ve ayrı bir ruha sahiptir. Bir başka ifade ile doğanın bir bütün olarak ve her varlığın ayrı ayrı maddi varlığının ötesinde bir de ruha sahip olduğunu kabul eden görüştür (Chidester, 2005: 78). Sibiryaya topluluklarının dünya görüşü bu inanç üzerine kurulmuştur.

Mal'ta ve Buret' alanlarında bulunan yırtıcı hayvan, mamut, balık, kuş tasvirlerinden anlaşıldığına göre bu canlılar yalnızca bir av değil ruhsal birer varlıktır. O dönem inancında yer alan ruh sahibi bir doğa, hayvanlarının koruyucu ruhları, ataların ruhları, kuşların ruh taşıyıcılığı gibi inanışlar Animizmin dairesi içindedir.

Türk bozkır topluluklarında kuşun ruhu olduğu inanışı, kuş donuna girme, bozkurt, kartal ve geyiğin koruyucu ruhu olduğuna inanma, yer-su, uzay, erlik inancı, nesnelere üzerindeki spiral, zikzak motifleri, Mal'ta-Buret' Kültürü zamanında geçerli olan Animizmin günümüze yansımalarıdır.

2.1.2.Şamanizm

Şamanizm, Paleolitik çağdan başlayıp günümüze Sibiryaya, Amerika (yerliler), Avrasya topluluklarında varlığını sürdüren inanış sistemidir. Rus ve İskandinav araştırmacıları “animizmin bir sonraki aşaması, tabiatın kişileştirilmesini esas alan, düalist ruh ve dünya görüşüne dayalı bir inanç sistemi” olarak tarif etmiştir (Güngör, 2010: 325).

Drury’ye göre “Şamanın, değişmiş bilinç hâline girerek ruhunu bedeninden ayırdığına inanıldığı, bu ruh hâliyle ruhlar âlemiyle iletişim kurup hastalıkları iyileştirmek, kehanette bulunmak ve topluluğu korumak amacıyla kozmik yolculuklar yaptığı bir inanç ve uygulama sistemidir” (Drury, 1989, 96). Şamanizmin en önemli ritüellerinden biri şamanın kuş donuna girerek ruhlar alemine uçmaktır. Sibiryaya şamanlarının genellikle ayılar, kurtlar ve tavşanlar gibi hayvan yardımcıları veya kazlar, kartallar ve baykuşlar gibi kuşları vardır. Örneğin Yakutlar, boğaları, kartalları ve ayıları en güçlü müttelikleri olarak görür ve onları daha alt düzey şamanların ruhları olan kurtlara veya köpeklerle tercih ederler” (Drury, 1994: 27-28).

Bütün bunlardan sonra Şamanizmi şöyle tanımlayabiliriz: Trans durumuna geçen şamanların (Türklerde kam) çeşitli bilinç durumları/ varlıkların yardımıyla ruhlar dünyasına ulaşarak etkileişime girdiği, kehanette bulunduğu, şifa ve yardım sağladığına inanılan inanç sistemidir.

Mal’ta ve Buret’ Kültürü insanların Şamanizm inancı uygulamaları ile yaşadıkları kuvvetle muhtemeldir. Mal’ta-Buret’ kültür alanlarında uçuş halinde ya da uçmayan onlarca kuş figürinleri, kuş tüylü başlıklar ve hayvan derileri bulunmuştur. Bunlardan bir tanesinin çocuk gömütünde / mezarında bulunması figürlülerin dekoratif ürün olmadığını açıkça ortaya koymuştur.

Bu figürinler, yaklaşık 26 bin yıl öncesine tarihlenmekte olup konuya ilişkin bilinen en erken örnekler arasında yer almaktadır (Eliade, 1964: 195-196). Şamanlarda kuş biçimli kostümün yayılma merkezi Sibiryaya gibi görünmektedir. Kuş, şamanın ruhu yüksekere taşınmasına yardımcı olur (Eliade, 1964: 156-197). Şamanlar, trans sırasında kuş biçiminde girip uçarak göğe yükselirler. Kuşlar ayrıca ataların ruhunu simgeler. İnsanlar ve ataları arasında ruhsal iletişim kurma aracıdır. Ölülerin ruhunu öte dünyaya götüren varlık olarak da karşımıza çıkmaktadır (Eliade, 1964: 180-182).

Fotoğraf 19-22 : Mal’ta’da Bulunmuş Uçan Kaz Heykelleri (**Kaynak:** Don’s Maps (Don Hitchcock)’tan, n.d.)

Achrati'ye göre turna, kaz ve kuğu; şamanik ritüellerin ana figürleridir. Onlar ruhsal elçidirler, dünyalar arasında ruhların dolaşımını sağlar. Göksel güçleri temsil ederler. Şamanlar kuşların çığlıklarını taklit ederler, kuşlar şaman başlıklarında ve danslarında kullanılır (Achrati, 2023: 76).

Aradan 26 bin yıl gibi uzun bir zaman geçmesine rağmen günümüzde Sibirya'da Şamanizm ile ilgili dini ritüel alanlarında hemen hemen aynı uçan kazlar vazgeçilmez ritüel araçlarıdır:

Fotoğraf 23: Sibirya'da Şamanizm Ritüel Alanında Uçan Kazlar (**Kaynak:** Yazar arşivi, kişisel çekim)

Alevi-Bektaşî ve Türkmenlerde dedeler, hala kuş tüyü ve hayvan postu kullanmaktadır.

Günümüz Türk toplumunda kocakarı duaları, kurşun dökme, muska, nazar duası, kırk basması, al basması vb. Kam / Şaman geleneklerinin izleridir.

2.1.3.Gömüt ve ruh koruyucu objeler

Mal'ta'daki çocuk mezarında boydan boya koruyucu kırmızı okra kullanılmıştır. Mezarında mamut fildişi figürinler bulunmuştur. Bunlar Sibirya Şamanizminde koruyucu amuletler (muska türü nesnelere) ve koruyucu ruhlardır. Araştırmacılar tarafından Sibirya Şamanizminde ayı, kuş, geyik gibi hayvan biçimli ruh yardımcılarının şamanın yolculuğunda en temel koruyucu güç olarak tanımlanır (Eliade, 1964: 98–99- Hoppál, 2007: 54–55). Bunların dışında mezarda ele geçen 120 kemik / fildişi boncuk, fildişi plaka, kemik iğnelerin ne amaçla mezara koyulduğu anlaşılamamıştır. Ancak uçar pozisyonundaki kuş figürünü ve amuletlerin (muska türü nesnelere) Şamanizmle ilgisi olduğu açıktır. Aslında çocuğun ruhunu korumakla görevli koruyucu ruhları temsil eden küçük hayvan heykelleriyle birlikte gömülmesi, Sibirya'da yaşayan Tunguz kökenli Evenklerde hala yürürlüktedir (Hoppál, 2007: 54–55).

2.2.Atalar kültü

Bilim adamlarına göre Mal'ta heykelciklerinin yapılış amacı ölü insanları sembolize etmektir. Lbova, heykelcikleri mikroskopi kullanarak detaylı incelemiş, bunların soyut semboller olmayıp gerçek bireylerin portreleri olduğunu defalarca beyan etmiştir. O, ölen kişiye duyulan nostaljiyi temsil ettiği fikrini desteklerken yazarları da tek tek sıralamıştır. Abramova, figürinlerin ölen bireyler için özlem ifadesi olduğunu belirtir. Bu figürlerin ölüleri anma ritüellerinde kullanıldığını mezar buluntuları desteklemektedir (Lbova, 2021: 6; Abramova, 1967: 91).

Mal'ta çocuğunun yanına yerleştirilen nesnelere, toplumsal hafızanın unsurları ve muhtemelen ataların temsil edilmesinin en eski biçimleri olarak kabul edilebilir.

Gerasimov; antropomorfik figürinler, yaşam alanı ve içinde yaşayan insanlar arasında net bir bağlantı olduğunu söylemektedir. Tüm figürinler yerleşimin yaşam alanlarında bulunmuştur; hatta bazılarında konut içindeki ritüel alanlarında rastlanmıştır. Bazılarının üzeri devasa bir kürele örtülmüş veya aşı boyasıyla kaplanmıştır (Gerasimov, 1931). Gerasimov, bu eşsiz buluntuların öneminden çokça söz etmiş, daha çok heykel yoluyla atalarının anısını yaratan, başka bir dünyaya gitmiş olanların fikrine yönelmiştir (Lbova, 2021:9). Görüldüğü gibi her iki yazar da doğrudan söylemeler de bulunan heykellerin korunması ile atalarından gelen mirası sonraki nesillere aktarma endişesi yani “atalar kültürü” nü işaret etmektedir.

Bütün bunlar Türkçe konuşan halkların kültürünün baş köşesinde yer alan *Atalar Kültü* ile ilişkilendirilebilir.

2.3.Ocak kültürü

Gerasimov 1956-1957 kazılarını anlattığı raporlarında Mal'ta'daki bütün evlerin ortasında büyük bir merkezi ocak bulunduğunu belirtir. Bu ocakların evin düzenlenmesinde, ısınma ve aydınlatma amacıyla kullanıldığını ekler (Gerasimov, 1958: 42-45).

Yukarıda da bahsedildiği gibi soğuk iklimden dolayı ısınma çok önemli bir hal almıştır. Bu ihtiyacı barınanın ortasındaki ocak karşılamıştır. Ocak bu süreçte ısınma ve pişirmenin yanında başka görevler üstlenmiştir (Hoffecker, 2011: 27-28). O, topluluk bireylerini bir araya getirmiş ve sosyal bir görev ve alan oluşturmuştur. Buradaki ocak pratiğinden gelişen gelenekler zamanla Türk yurtlarında sembolik görevler üstlenmiş, aile birliği ve devamlılığı ve sosyal düzenin belirleyicisi olmuştur. Bu bağlamda “Ocağın sönmesi” ritüeli oluşmuş, bu deyim hayati bir anlam taşıyor duruma gelmiştir.

2.4.Renkler ve renk sembolizmi

Mal'ta-Buret' Kültürü döneminde ve daha sonraki dönemlerde ölünün altına ve üstüne kırmızı aşı boyası / kan taşı (okra, hematit) koyulmuştur. Aşı boyası kırmızıyı temsil etmektedir. Bu durum araştırmacılar tarafından genellikle ritüel ve sembolik anlamlar taşıyan bir uygulama olarak yorumlanmıştır.

Lbova, figürinler üzerinde mikroskopla yaptığı araştırmalarda heykelciklerin çeşitli yerlerinde de kırmızı okra tespit etmiştir. Ona göre göre kırmızı boyanın kullanımı, heykellerde çocukların yetişkinliğe geçişini, özellikle kızlarda, işaret eden özel bir teknik olarak görülebilir (Lbova, 2021, 6). Watts'a göre kan, yaşam gücü, yeniden doğuştur (Watts, 2002: 139). Scarre'ye göre mezarlarda kırmızı aşı boyası, uzun zamandır canlılığı simgelediği veya ölünün öte dünyaya yolculuğunda koruyucu bir işlev görmektedir (Scarre, 2009: 112). Görüldüğü gibi araştırmacılar kırmızı rengin olumlu olma konusunda birleşirler. Buradan anlaşılmaktadır ki 26 bin yıl önce kırmızı; yeniden doğma, canlılık, yaşam gücü, ölümsüzlük ifade etmektedir.

Türklerde kırmızı renk kutsaldır. Kırmızı, kan ile ilişkilendirilir. Yaşamın devamlılığı, yaşam enerjisi demektir. Kudret, güç, kut'u ifade eder. Bu yüzden Türk devletlerinin bayrakları çoğunlukla kırmızı renk ağırlıklıdır.

Hun, Köktürk, Uygur, Selçuklu, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti döneminde kırmızı güç, süreklilik anlamında kullanılmıştır.

Mal'ta kazısını yapan Gerasimov'un verdiği bilgiler göre çocuk mezarlarının üzerine kömür serpilmiş, bazı heykelciklerin kafatası ve kemiklere kömür (charcoal) sürülmüştü⁸ (Gerasimov, 1931: 93). Kömür siyah renk demektir. Türklerde siyah ezeli karanlık, boşluk, ölüm, ölüm karanlığı, tahribat, üzüntü, büyü, kötülük, karmaşa ortamı, şeytan vb genellikle olumsuz durumları anımsatmak için kullanılmaktadır (Çoruhlu, 2010: 205-207).

Mal'ta Kültürü ve bu kültürden kalanlar konusunda çok değerli araştırmalar yapan Lbova, Mikroskopi kullanarak Mal'ta figürinlerini yakından incelemiştir. Yüzeylerinde *açık pembe, pembe, kırmızı, yeşil, mavi ve koyu mavi* olmak üzere farklı boyalar tespit edilmiştir (Lbova, 2021, 6).

Türk dünyası kültüründe kırmızı (al) renginin heyecan, cesaret, mücadele, koruyuculuk, tehlike, yenilenme, hayatta kalma, hayat verme, kudret, hâkimiyet / savaş, ergenlik, kağanlık, sonsuzluk, mutluluk, murat, güneş / ışık anlamları vardır (Durbilmez, 2017: 68-71). Türklerde kırmızı renk kutsaldır. Kırmızı, kan ile ilişkilendirilir. Yaşamın devamlılığı, yaşam enerjisi demektir. Kudret, güç, kut'u ifade eder. Bu yüzden Türk devletlerinin bayrakları çoğunlukla kırmızı renk ağırlıklıdır. Hun, Köktürk, Uygur, Selçuklu, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti döneminde kırmızı güç, süreklilik anlamında kullanılmıştır. Türk dünyası kültüründe mavi ve yeşil renkleri yaygın olarak "gök" (kök) adıyla anılır. Bu rengin başlangıç, dirilik/ diriliş, canlılık, hareket, türeyiş, sonsuzluk, ululuk / yücelik, erdem, yenilenme, süreklilik, koruyuculuk, emniyet, huzur anlamları da bulunmaktadır (Durbilmez, 2017: 71-73). Bayram Durbilmez, "Dirliğin, canlılığın, hareketin, türeyişin, sonsuzluğun, emniyetin, huzurun da simgesi olması sebebiyle 'gök' ve 'su' ile ilgili mitolojik inanışları 'gök' (mavi, yeşil) rengiyle birlikte ele almak gerekir" (2017: 71) görüşündedir. Türklerde yeşil, gençliği, yeniden doğuşu; koyu olduğu takdirde ölümü işaret etmektedir (Çoruhlu, 2010: 214). Mavi ise gök ve gök unsurları, Gök Tanrı ya da gökte olduğu düşünülen ruhlarını temsil etmektedir (Çoruhlu, 2010: 209-210).

2.5.Hayvan figürinleri (ayı, ren geyiği, zoomorfik formlar)

Mal'ta-Buret' buluntuları arasında mamut, hayvan başları, ayı / figürinleri de yer almaktadır (Abramova, 1995b: 134).

Fotoğraf 25: Mamut Resmi (Kaynak: Don's Maps (Don Hitchcock)'tan, n.d.)

Fotoğraf 26: Ayı Figürini (?) (Kaynak: Don's Maps (Don Hitchcock)'tan, n.d.)

Sibirya Şamanizminde ayı, ata ana ruhu / koruyucu ruh (Eliade, 1964: 92), ren geyiği şamanın ruh yolculuğu atı (Eliade, 1964: 171), mamut benzeri hayvanlar ise yeraltı / atalar dünyasının sembolü (Eliade, 1964: 259) olarak kabul edilmektedir.

Bütün bunlar dikkate alındığında Mal'ta'daki hayvanlarla ilgili figürinler, Sibiry Şamanizminde görülen hayvan-ruh dönüşümü düşüncesiyle tematik paralellik arz etmektedir.

Mal'ta-Buret' buluntuları arasından balık figürini ve yılan resmi de çıkmıştır.

Türk – Sibiry şaman elbiselerine takılan balık figürini yer altı bağlantısını simgeler, nehir/ yer altı suları ruhlarını (Shternberg, 1905: 64), geçiş hayvanı olup suyun altından öbür dünyaya geçişi ifade etmektedir (Bogoras, 1909: 318).

Altay-Moğol geleneklerinde yılan / ejder figürleri alt dünya gücünü, erlik ile bağlantıyı, (Roux, 1984: 176); Şamanların alt dünyadaki kötü ruhları yöneltmesini anlatmaktadır (Eliade, 1964: 207).

2.6.Venus tipi figürinler ve şamanik doğurganlık, yer ana –toprak kültü

Mal'ta ve Buret' kazı alanlarında fildişinden ve mamut kemiğinden yapılmış çok sayıda kadın figürini bulunmuştur. Bu figürinlerin çoğu giyimli ve dışı süslüdür. Bazıları ise göğüsleri ve kalçası abartılı bir biçimde tasarlanmıştır.

Şamanizme göre dişi figür; yer ana kültü, bereket, yeniden doğuş, ruhların yenilenmesi, doğurganlık, ruhsal ve kozmik döngü anlamına gelmektedir (Eliade, 1964: 258; Roux, 1984, s 122).

Burada bulunan figürinler, batılı ve Rus araştırmacılara göre Venüs'tür. Ancak Mal'ta ve Buret' alanlarında çıkan kadın figürinleri dişi koruyucu, çocuk ve kadın koruyucusu, ana ruh, doğum koruyucusu gibi görünmektedir. Türk mitolojisinde bunun karşılığı *Umay*, *Umay Ana*'dır. Buradaki kadın figürlerinin doğurganlık ve koruyuculuk temaları dikkate alındığında akla *Umay kültü* gelmektedir. Yani buradaki buluntularla Umay kültü arasında doğrudan bağlantı kurulabilir.

Fotoğraf 33: Umay Ana Figürinleri ve Uçan Kaz Heykelciği (Kaynak: Yazar arşivi, kişisel çekim)

Umay, Altay ve Sibiryâ şaman ayinlerinden çağrılan dişi ruhtur, çocuk ve doğum koruyucusudur, Umay, çocukların ve annelerin koruyucusu olarak kabul edilir. Altaylılar arasında, doğum ve bebeklerin korunmasıyla ilgili Şamanik ayinlerde onun adı anılır (Potapov, 1969: 52). Umay, bebekleri koruyan kadın ruhudur ve şamanlar tarafından kadın ve doğum ritüellerinde çağırılır (Radloff, 2008: 166)

2.7.Ruhun ölmezliği, öte dünya inancı ve defin gelenekleri

Mal'ta'da bilindiği gibi bir konutun içinde çocuk iskeletleri bulunmuştur. Bu çocuklar evin içi mezar biçiminde kazılarak, mezara benzeyen bir levha yapının içine gömülmüştür. Mezarın tabanı aşı boyası ile kaplanmıştı. Bu mezar, defin geleneklerine göre gömülmüş bu çevredeki en eski örnek, dünyada ise ilk örneklerden biridir. Tarihi ve günümüz Türk defin geleneklerini hatırlatmaktadır. Türk defin geleneği içerisinde yer alana Kurgan kültürünün başlangıcı olarak da düşünülebilir.

Çocukların mezarının içinden işlevsel yani günlük kullanım araçları, inanç ile ilgili araçlar (ruhu taşıyacağı düşünülen uçan kuş figürini) ve çeşitli süs eşyaları çıkmıştır. Mamut fildişinden yapılmış bir taç parçası, 120 kemik boncuktan oluşan zengin bir kolye, büyük oval şekilli bir kolye ucu, zikzak desenli yuvarlak bir kemik plaka bunlardan bazılarıdır. Kuyumcuların yanı sıra, bir dizi taş alet ve kabaca işlenmiş bir çakmaktaşı bıçak da çocuğun yanındadır (Lbova, 2021: 7).

Fotoğraf 34: Mal'ta Çocuk Mezarı (**Kaynak:** Lbova, 2021: 8'den; **Telif:** CC BY 4.0)⁹

Kazıları yapıp bu eşyaları çıkaran Gerasimov'a göre; yaşının küçük olması nedeniyle, çocuğun bunları tam olarak oluşturup kullanması pek mümkün değildir. Ancak, böyle bir cenaze envanterinin, öbür dünyaya geçiş ve yetişkinliğe geçiş ayını hakkındaki fikirleri yansıtabileceği ortadadır (Gerasimov 1931). Bizce bu, dünyada ruhun ölmezliği düşüncesinin ilk delillerinden biridir.

Mal'ta Kültürü alanında tespit edilmiş bu insan mezarı, tarihi ve günümüz Türk defin geleneklerini hatırlatmaktadır. Bu mezar, acaba Türk defin geleneği içerisinde yer alan Kurgan kültürünün başlangıcı mıdır?

3. Sözlü gelenekler (destan, mit vb.)

Mal'ta-Buret' Kültürü alanlarında elde edilen eserler bize sözlü gelenek ile bilgileri sunmaz. Dolayısıyla masal, destan, atasözü, türkü ve halk anlatıcılığı gibi anlatı türlerinin olup olmadığı da bilinmemektedir. Bununla birlikte o dönemden kalan kültür unsurları ile sonraki dönemde derlenen birleştirildiğinde bazı tahminlerde ve bulunabilmek ve yorumlar yapabilmek mümkündür.

Daha önce defalarca bahsedildiği gibi Mal'ta-Buret' Kültürü alanlarında çok sayıda, özellikle uçar biçimde kuş figürinleri bulunmuştur. Araştırmacılar bu kuşların ruh taşıyıcı, göğe yükselme sembolü, ruh yolculuğu, ölüm-ruh geçişi işlevi ilişkilendirmişlerdir. Taş Devrinde kuş, ölünün ruhunu göğe veya öte dünyaya taşıyan varlık olarak evrensel bir semboldür. Ayrıca bu Animizmin en eski biçimlerinden biridir.

Konuya farklı bir gözle bakmak doğruya yaklaşmak demektir. Friedrich Wilhelm Radloff, Altaylarda Türklere ait *Dünyanın Yaratılış Mitolojisini* derlemiştir. Onun derlediği metin şöyle başlamaktadır: “*Dünya tamamlanmadan önce, yalnız su varmış, toprak yokmuş, gökyüzü yokmuş, güneş ve ay yokmuş. Tanrı etrafta uçuyormuş, insan da uçuyormuş. İkisi de siyah kaz şeklinde etrafta uçuyorlarmış. Tanrı hiçbir şey düşünmüyormuş, insan rüzgârı uyandırarak suyu hareketlendirmiş*” (Radloff, 2000: 175–182). Dolayısıyla Mal'ta-Buret'teki kuş figürinleri ile Radloff'un derlediği mitlerdeki kaz hakkında mitolojik düzeyde anlamlı bir bağlantı kurulabilir. Araştırmacıların yüklediği çeşitli mitolojik değerler değil de belki de Mal'ta-Buret' halkı bu kuşları doğrudan Tanrı olarak kabul ediyordu.

Sonuç

Mal'ta-Buret' Kültürü, Baykal Gölü'nün kuzeybatısında Angara Nehri'nin sahillerinde 26-15 bin yıl önce yaşanmıştır. Burası 1928 yılında tespit edilmiş, kazılara başlanmış. Kazı süresi boyunca 13 bin eser çıkarılmış. Bunlardan yaklaşık 850 eser Üst Paleolitik dönemin sanat anlayışını ve sembolik düşünce dünyasını anlamada önemli veriler sunmaktadır. Bütün bu eserler dönemin yaşam tarzını, teknolojisini, sanatını, inanç dünyasını büyük oranda yansıtacak biçimdedir.

Mal'ta alanında 15, Buret' alanında 4 konut / yurt tespit edilmiştir. Bu konutların 18 tanesi yaklaşık 4 m² çapındadır. Bahsedilen bu yurtlar günümüz Kazakistan ve Kırgızistan bozkırlarında Türkçe konuşan insanların yaşadıkları yurtların atası gibidir. Bir tanesi ise 14x6 m ölçülerindedir. Çevredeki diğer yaşam alanları dikkate alındığında bu konutun yönetim, toplanma ve ritüel merkezi olduğu düşünülmektedir.

Mal'ta-Buret' topluluğu, buluntulardan elde edilen verilerden anlaşıldığına göre mamut, ren geyiği, tavşan ve çeşitli kuşları avlamışlardır. Avlanırken de gelişmiş avcılık teknikleri, tuzaklar, bileşik mızraklar kullanmışlardır. Ancak avcılık konusu bütün toplumlarda genel bir durum olduğu için Ural -Altay toplumlarıyla özleştirilmemiştir.

Mal'ta ve Buret' halkı; konut inşa etmiş, karmaşık aletler üretmiş, heykelcikler / figürinler yapmıştır. Taştan ve kemikten yaptıkları diğer aletleri de dikkate aldığımızda devrine göre ileri bir teknolojiye sahiptiler.

Yaptıkları kemik ve fildişinden yaptıkları gerçekçi heykelcikler ve figürinler, onların sanatta ustalaştığını ortaya koymaktadır.

Mal'ta ve Buret' halkı; cenaze töreni düzenlemiş, soyut fikirler ve sembolik düşünce geliştirmiştir. Renk sembolizmi, Venüs / Umay figürinleri tasarlamış, toplu konut planlamış bir topluluktur. Bu kadar önemli, özellikle soyut düşünce ürünleri ortaya koymuş bir halkın bir dili olmalıdır. Ya da dil olmadan bu eserleri ve düşünce ürünlerini ortaya koymak mümkün değildir. Bu dil hangi dillerin atası olabilir? En yakın ihtimal, bu coğrafyada on binlerce yıldır yaşayan Ural Altay halklarının ata dilidir.

Mal'ta-Buret' Kültürü ile günümüz Türk kültürü arasından yaklaşık 26-15 bin yıl zaman farkı bulunmaktadır. Mal'ta-Buret' Kültürü'nün doğrudan doğruya Türk kültürü olduğu söylenemez. Ancak Türklerin de içinde bulunduğu Avrasya Bozkır kuşağı halkları ile birlikte Türk kültüründe Mal'ta-Buret' Kültürü'nün izleri açıkça görülmektedir denilebilir.

Mal'ta-Buret' Kültürü ile günümüz Türk kültürü arasında aradan binlerce yıl geçmesine rağmen şaşırtıcı benzerlikler karşımızda durmaktadır. Ayrıca Türk kültüründe, Mal'ta-Buret' Kültüründen belirgin devamlılık izleri bulunmaktadır. Bütün bu benzerlikler dikkate alındığında Mal'ta Buret' Kültürü'nün Türk kültürünün başlangıç noktası olarak değerlendirmek yanlış olmasa gerektir. Bu benzerlik ve süreklilik hem Türk kültür tarihinin derinliğini sergilemekte hem de Türk toplumunun kökenlerini insanlık tarihinin en erken medeniyetlerinden biri ile ilişkilendirmektedir.

Notlar:

- 1 Bu çalışmada kullanılan ve “Don’s Maps (Don Hitchcock)” kaynağından alınan görseller, telif sahibi tarafından açık erişim kapsamında serbest kullanım izniyle sunulmuştur. Söz konusu sitede şu ifade yer almaktadır: “*Anyone (e.g. students, teachers, lecturers, writers of scientific papers, libraries, writers of books, film/video makers, the general public) may use and reproduce, crop and alter the maps which I have drawn and photographs which I have made of objects and scenes at no charge, and without asking permission*” (<https://donsmaps.com/malta.html>). Bu nedenle ilgili görseller akademik amaçlarla, kaynak gösterilerek kullanılmıştır
- 2 Hayvan derisiyle kaplı bu yapılar, tabanları taşlarla desteklenmiştir.
- 3 Orijinal görselden yalnızca kavramsal esinlenme vardır.
- 4 (1) Mal’ta koleksiyonundan (Devlet İnziva Yeri No370/752) çocuk heykelciklerinin görüntüsü; (2) benzer giyim türlerinin kanıtı olarak yirminci yüzyılın başlarına ait etnografik fotoğraf; (3) yakın zamanlardaki modern Çukçi bebeklerinin görüntüleri (Lbova, 2021: 3).
- 5 Fotoğraflar Lbova, Liudmila V., Vladislav V. Kazakov ve Tatiana E. Rostiazhenko. (2020)’den alınmıştır. https://www.persee.fr/doc/valah_1584-1855_2020_num_22_1_1438. Bu çalışmada kullanılan görseller Persee açık erişim platformundaki makaleden alınmıştır. Derginin, “reproduction autorisée avec citation” lisansı uyarınca, akademik amaçla atıf verilerek yeniden kullanımına izni bulunmaktadır.
- 6 Görsel, mariesshome.com sitesinde yer alan halı motifli örneği esas alınarak yazar tarafından özgün biçimde yeniden çizilmiştir. Orijinal görselden yalnızca kavramsal esinlenme vardır. Telif hakları nedeniyle orijinal fotoğraf kullanılmamıştır. Mariess Home. (n.d.); <https://mariesshome.com/blog/hali-motifleri-ve-anlamlari>
- 7 Bu görsel, Kültür ve Yaşam sitesinde yayımlanan halı motifli örneği esas alınarak yazar tarafından özgün biçimde yeniden çizilmiştir. Orijinal görselden yalnızca kavramsal esinlenme vardır. Telif hakları nedeniyle orijinal fotoğraf kullanılmamıştır. Kaynak: Kültür ve Yaşam. (n.d.). Geleneksel motifleriyle büyüleyen 10 Türk halısı. <https://kulturveyasam.com/geleneksel-motifleriyle-buyuleyen-10-turk-halisi/>
- 8 Gerasimov’un çocuk mezarlarını tam olarak şöyle tasvir etmektedir: “*Gömütte yan yana yatmış, sağ yanları üzerine iyice bükülmüş vaziyette iki çocuk iskeleti bulunuyordu. Kafatası ve kemikler kırmızı okra ve kömürle boyanmıştı. Gömütün tüm alt kısmı bol miktarda kırmızı okra ile serpilmişti. Çocuk kırmızı okra ile serpilmişti*” (Gerasimov, 1931: 93)
- 9 Mal’ta çocuk mezarı: (1) Gerasimov kazısından elde edilen malzeme (Gerasimov 1931). (2–8) Cenaze malzemeleri: (2) süslü disk, (3) 8 resimli kolye ucu, (4) boncuk, (5) bilezik, (6) fildişi uç, (7) merkezi kolye ucu ve (8) kuş resimli kolye ucu (Devlet Ermitaj Müzesi koleksiyonu(Endnotes)

Araştırma ve yayın etiği beyanı: Bu makale, orijinal veriler temelinde hazırlanmış özgün bir araştırma makalesidir. Daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış olup başka bir yere yayımlanmak üzere gönderilmemiştir. Yazar, araştırma sürecinde etik ilkelere ve kurallara uymuştur.

Yazarların katkı düzeyleri: Makale tek yazarlıdır.

Etik komite onayı: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

Finansal destek: Bu çalışma, Gazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından ID: 10256, SGA-2025-10256 nolu proje kapsamında desteklenmiştir. Gazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Biriminde emeği geçen herkese teşekkür ederiz.

Çıkar çatışması: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Statement of research and publication ethics: This article is an original research study based on original data. It has not been previously published and has not been submitted for publication elsewhere. The author has complied with ethical principles and rules throughout the research process.

Author contributions: The article is single-authored.

Ethics committee approval: Ethics committee approval is not required for this study.

Funding: This study was supported by the Gazi University Scientific Research Projects Coordination Unit under project ID: 10256, SGA-2025-10256. The author would like to thank everyone who contributed within the Gazi University Scientific Research Projects Coordination Unit.

Conflict of interest: There is no potential conflict of interest in this study.

Kaynakça

- Abramova, Z.A. (1967). *Paleolithic art on the territory of the USSR* (A. Irving, Trans.) In S. A. Semenov & M. W. Thompson (Eds.), *Soviet Archaeology: Monographs in Archaeology No. 3* (pp. 81-102). Academy of Sciences of the USSR, Institute of Archaeology. (Original work published 1962-1963).
- Abramova, Z. A. (1962-1963). *Paleoliticheskoe iskusstvo na territorii SSSR* [Палеолитическое искусство на территории СССР] Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR.
- Abramova, Z.A. (1995). *Palaeolithic art in Siberia*. Oxford University Press.
- Abramova, Z.A. (1995b). *L'art paléolithique d'Europe orientale et de Sibérie*. Jérôme Millon.
- Achrati, A. (2023). Birds, dream-flying, avian metaphors and rock art. *Rock Art Research*, 40(1), 70-88.
- Akar, M., Dönmez, S., Yalçın, Ş. (2022). Çukça fıkra tipi ve Çukça fıkraları. *Aydın Türklük Bilgisi*, 8(1), 69-86.
- Bogoras, W. (1909). *The Chukchee* (Memoirs of the American Museum of Natural History, Vol. 11). American Museum of Natural History. <https://archive.org/details/chukchee0000bogo>
- Chidester, D. (2005). Animism. In B. Taylor (Ed.) *Encyclopedia of religion and nature* (s. 78-81) Continuum.
- Çoruhlu, Y. (2010). *Türk mitolojisinin ana hatları*. Kabalıcı.
- Dikov, A. (1998). *Early cultures of northeastern Asia*. University of Alaska Press.
- Don's Maps (Don Hitchcock), The Mal'ta-Buret'' venues and culture in Siberia. (n.d.) Don's Maps. <https://donsmaps.com/malta.html>
- Drury, N. (1989). *Shamanism*. Element Books.
- Durbilmez, B. (2017). *Türk dünyası kültürü I*. Ötüken Neşriyat.
- Eliade, M. (1964). *Shamanism: Archaic techniques of ecstasy*. Princeton University Press.
- Erbek, M. (2002). *Anadolu kilimlerinde motifler*. T.C. Kültür Bakanlığı Gerasimov, M. M. (1931). Paleoliticheskaya stoyanka Mal'ta (predvaritel'nye dannye: Raskopki 1928–1929 gg.) [Paleolithic Mal'ta site (preliminary data: Excavations 1928–1929)] *Izvestiya Gosudarstvennoy Akademii Istorii Material'noy Kul'tury*, 118, 78-124.
- Gerasimov M.M., 1958, *Paleolithic Mal'ta-site* (excavation 1956-1957), *Soviet Ethnography*, 3, 28-53.
- Gerasimov, M. M. (1958). *Mal'ta i Buret''* [Мальта и Буреть] Akademiya nauk SSSR.
- Gerasimov, M.M. (1958). Paleoliticheskaya stoyanka Mal'ta (raskopki 1956-1957 gg.) [The Paleolithic Mal'ta site (excavations 1956–1957)].
- Goebel, T. (1999). Pleistocene human colonization of Siberia and peopling of the Americas: An ecological approach. *Evolutionary Anthropology*, 8(6), 208-227. doi.org/10.1002/(SICI)1520-6505(1999)8,6.
- Güngör, H. (2010). Şamanizm. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/samanizm>
- Hoffecker, J.F. (2011). *Landscape of the mind: Human evolution and the archaeology of thought*. Columbia University Press.
- Hoffecker, J.F. (2011). The early Upper Paleolithic of Eastern Europe reconsidered. *Evolutionary Anthropology*, 20(1), 24-39. doi.org/10.1002/evan.20286
- Hoppál, M. (2007). *Shamanism: An Introduction*. International Society for Shamanistic Research-Akademiai Kiado.
- Khazanov, A.M. (1984). *Nomads and the outside world*. Cambridge University Press.

- Kültür ve Yaşam. (n.d.). Geleneksel motifleriyle büyüleyen 10 Türk halısı. *Kültür ve Yaşam*. <https://kulturveyasam.com/geleneksel-motifleriyle-buyuleyen-10-turk-halisi/>
- Lbova, L. (2021). The Siberian Palaeolithic site of Mal'ta: A unique source for the study of childhood archaeology. *Evolutionary Human Sciences*, 3, 1-14. doi.org/10.1017/ehs.2021.5
- Lbova, L.V., Kazakov, V. V., - Rostiazhenko, T. E. (2020). Virtual Prehistory portable art collection of Siberian Mal'ta-Buret'' culture: Ways of documenting, classification and representation. *Annales d'Université "Valahia" Târgoviște. Section d'Archéologie et d'Histoire*, 22, 7-18. doi.org/10.3406/valah.2020.1438
- Mariesse Home. (n.d.). *Halı motifleri ve anlamları*. Mariesse Home. <https://mariessehome.com/blog/hali-motifleri-ve-anlamlari>
- Okladnikov, A. P. (1968). *Istoriya Sibiri s drevneyshikh vremën do nashikh dney. Tom 1: Drevnyaya Sibir'* [History of Siberia from ancient times to the present day. Vol. 1: Ancient Siberia] Nauka.
- Okladnikov, A. P. (1941). *Buret'te paleolitik meskenler (1936-1940 kazılarına göre)* (A. İnan, Çev.) *Kratkiye Soobşçeniya o Dokladah*, X, 16-31. <https://kutuphane.ttk.gov.tr/details?id=359772&materialType=TR&query=Dil>
- Potapov, L.P. (1969). *The Shamanism of the Altaians*. Indiana University Press.
- Radloff, W. (2000). *Türklerin kökleri: Dilleri ve halk edebiyatı I* (Z. İsmail - E. Zeytin, Çev.) Ekav
- Radloff, W. (2008). *Türklük ve şamanlık* (A. Temir, T. Andaç - N. Uğurlu, Çev.) Örgün.
- Raghavan, M., et al. (2014). Upper Palaeolithic Siberian genome reveals dual ancestry of Native Americans. *Nature*, 505(7481), 87-91. doi.org/10.1038/nature12736
- Roux, J.P. (1984). *La religion des Turcs et des Mongols*. Payot.
- Scarre, C. (2009). *The Human Past* (2nd Ed.) Thames & Hudson.
- Shternberg, L. Ya. (1905). *Gilyakların dini* [The religion of the Gilyaks] (Jesup North Pacific Expedition, Vol. VII). American Museum of Natural History. <https://archive.org/details/jesupnorthpacifi07newy>
- Underhill, P. A., et al. (2015). The phylogenetic and geographic structure of Y-chromosome haplogroup R1a. *European Journal of Human Genetics*, 23, 124-131. <https://www.nature.com/articles/ejhg201450>
- Watts, I. (2002). Ochre in the Middle Stone Age of southern Africa: Ritualized display or hide preservative? *South African Archaeological Bulletin*, 57(175), 1-14.
- Yunusbayev, B., et al. (2015). The genetic legacy of the expansion of Turkic-speaking nomads across Eurasia. *PLOS Genetics*, 11(4), e1005068. <https://journals.plos.org/plosgenetics/article?id=10.1371/journal.pgen.1005068>

Bu eser Creative Commons Atıf 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

(This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License).